

MILADA BLEKASTAD: COMENIUS

Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky. Unisversitetsforlaget Oslo, Academia Praha. 1969. 874 lap.

A comeniusi életmű sokoldalú vizsgálatának részeredményei után és nyomán születtek eddig is a nagyobb összefoglalások, monográfiák. (Pl. KVÁČALA: J. A. Comenius, Sein Leben und seine Schriften. Berlin—Leipzig—Wien, 1892.) Az elmúlt 20 esztendőben számban és minőségben is jelentős eredményeket mutat fel a COMENIUS-kutatás. Az egyre korszerűsödő COMENIUS-filológia részeredményei nyomán született meg ez a COMENIUS életútját, életművét bemutató új monografikus feldolgozás is. A legújabb forráskiadványok (ODO, Consultatio stb.), a komplexebb kutatás új eredményei eleve azt a feladatot róják a comeniusi életművet összefoglaló, értékelő szerző elé, hogy a monográfia ne csak az új adatok bemutatására, regisztrálására törekedjék, hanem az új korszerű szempontok figyelembe vételével kapjunk összefoglaló képet COMENIUS életútjáról, alkotásairól, utóéletéről és hatásáról.

Ennek a célkitűzésnek csak részben tett eleget MILADA BLEKASTAD műve. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerző tudatosan szűkítette feladatkörét: csak COMENIUS-életútjának bemutatását s alkotásainak inkább leíró jellegű regisztrálását tartotta fő feladatának. Bevezetőjében külön utal arra, hogy nem vállalja annak taglalását, milyen helyet foglal el a comeniusi életmű a pedagógiai, illetőleg a filológiai tudományok fejlődéstörténetében, és azt sem tűzte ki célul, hogy bemutassa, értékelje a comeniusi alkotások részletes elemzését is érintő forrásokat. COMENIUS utóéletéről, a comeniusi művek hatásáról ismét csak nem szól részletesen. Mégis korszerűnek és nagyon használhatónak értékeljük ezt a monográfiát, egyrészt azért, mert a szerző filológiai pontosságra törekedett, és igyekezett a legújabb kutatások adatait is megszólaltatni, másrészt azért, mert a comeniusi életút szerzője fejlődésében, folyamatában rendet tud teremteni, s korperei tömörök, hitelesek. Amennyire dicsérendő, hogy a nemzetközi szakirodalom legújabb eredményeit is számontartja, annyira sajnálatos, hogy a magyar Comenius-kutatás új eredményeiről nem tud, ezekre a magyar adatokra nem támaszkodik. A legértékesebb magyar forrásanyagot is csak a recenziókból ismeri, illetőleg az *Ungarische Revue* 1880—90-es években megjelent cikkeiből veszi át. Ezek a cikkek, illetőleg adatai ma már kiegészítésre szorulnak. A felszabadulás után megjelent COMENIUS-irodalmat nem ismeri, s csak egyetlen egy cikkre hivatkozik. (BÁN: Pedagógiai Szemle, 1958. 928 l.) Azt sem tartjuk szerencsésnek, hogy magyar vonatkozású adataiban

a legfőbb, szinte egyetlen forrása egy német nyelven megjelent egyháztörténeti jellegű dolgozat. (BUČSAY: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959.)

Rövid ismertetésünkben BLEKASTAD könyvének azokat a részleteit állítjuk előtérbe, amelyek új adatokat, felvételeket tartalmaznak, illetőleg amelyek kritikára is ösztönöznek bennünket. Az új adatok birtokában már valóban hiteles képet rajzolhatott COMENIUS származásáról, családi nevééről, születési helyéről, felhasználván a *Clamores Eliae* lapjain általa felfedezett adatokat. COMENIUS eredeti családi neve tehát a *Szegez* név volt, születési helye pedig *Nivnice*. Sajnálatos azonban, hogy azokra a dolgozatokra nem utal, amelyekből az is kitűnik, hogy a COMENIUS-filológiában nem teljesen új ez a „felfedezés”, hiszen több írás vetette fel már azt a kérdést, mi az oka annak, hogy COMENIUS fiatal éveiből származott leveleiben, írásaiban s munkássága első termékeinek címlapján nem használja sem a *Komensky*, sem a *Comenius* nevet, hanem helyettük igen változatos névadással él. A leggyakrabban használt nevek a következők: *Johannes Amos Marcomanno—Niwniczenus* (Problemata haec Miscellanea. Herbornae, 1612.), *Johannes Amos e Marcomannis Niwnicenus* (Sylloge Quaestionum Controversarum. Herbornae, 1613.) stb. A heidelbergi egyetem matrikulájába 1613-ban pedig ezt a nevet írja be: *Johannes Amos Nivanus Moravus*. COMENIUS eredeti családi nevének nyelvészeti, onomasztikai vonatkozású kutatását is vállalta a magyar comeniológiai vizsgálgóds. Ezekről az adatokról ismét csak nem tud a szerző, pedig nemcsak a magyar nyelvű szakfolyóiratokban láttak napvilágot ezek az újabb adatok. [Vö. BAKOS: Magyar Nyelv, 1966. 85—88., Szocialista Nevelés (Bratislava), 1965. 56—58 l.]

Jó filológiai arányérzékkel regisztrálja a szerző azokat a forrásokat, amelyek COMENIUS tanulóéveiről vallanak. Számunkra különösen sok új adatot sorakoztat fel arra vonatkozólag, milyen közösségek s egyéniségek nevelték, erősítették COMENIUS-t a közösséggért vállalt feladatokra való tudatos felkészülést s az alkotás vágyát. Újszerű megvilágításban kapunk képet arról is, milyen inspirációk nyomán alakult ki COMENIUS-ban szépirói ambíciója. (Listové do nebe. 1619, Truchlivy, 1623, Labyrint sveta a ráj srdce, 1623.) Hogy a szerzőnek lett volna tehetősége és ereje mélyebb összefüggések meglátására és egy-egy comeniusi alkotás részletes, sokoldalú elemzésére, bizonyítják azok a lapok, amelyeken három comeniusi alkotás, a *Truchlivy*, a *Labyrint* és a *Centrum securitatis* (1625

keletkezésének politikai, társadalmi s egyéni eredőit kibontotta, értelmezte. Családi sorsa, vallási közösségének és népének szenvedése és tragédiája COMENIUST valójában a komor pesszimizmus ábrázolására ihlette, de a „vanitas mundi” őt mégsem a teljes reménytelenség festésére inspirálta. A *Labyrinth* éppen ezért lett a cseh irodalom egyik legnagyobb alkotása. Csodálatos kifejező nyelvvél, a stilisztikai eszközök erőteljes dinamikájával úgy fest megdöbbentő képet az universa vanitas-ról, a zűrzavarról, az emberi értékek pusztulásáról, a butaság hatalmáról, az egyéni szenvedésekről, hogy ugyanakkor nagyon is logikusan, szisztematikusan igen gazdaságos nyelvi formálásban hirdeti az új világ születésének szükségességét, s benne az ember és a társadalom megújulásába vetett hitét.

Az adatok nagyon gazdaságos és célra tördő elrendezésével beszél a szerző arról, hogyan fordult a fiatal COMENIUS érdeklődése a *pedagógia, a nyelvpedagógia és a didaktika elvi, elméleti és gyakorlati kérdései felé*, s hogyan formálódott át eleinte inkább teológiai szemlélete pedagógiai irányultságú és telítettségű szemléletté. Helyesen utal arra is, hogy ebből a szempontból érdemes összevetnünk a *Labyrinth* és a *Didactica Magna* (1633–1638) bevezetőjét.

Hiányérzetünk támad azonban COMENIUS első, valóban világhírré szert tett művének, a *Janua*-nak keletkezésével, megszerkesztésével és didaktikai, pedagógiai értékével kapcsolatosan felsorakoztatott adatok értelmezését tekintve. Ennek a comeniusi műnek utóéletéről, hatásáról részletesebben és a legújabb adatok felhasználásával kellett volna szólni, annál is inkább, mert ezzel a tankönyvvel kapcsolatban néhány igen fontos dolgot már napvilágot látott. (Vö. ČERVENKA: J. A. Comenii Janua Linguarum reserata... Editio synoptica et critica, Praha, 1959.) Azt is erőteljesebben hangoztatni kellett volna, hogy COMENIUS e tankönyvének megszerkesztésével a legmerészebb lépést éppen azzal tette meg, hogy a teológiával, s a teológikus szemlélettel kapcsolatos ismeretanyagot az előző és a korabeli tankönyvek anyagához képest merészen leszűkítette, *hogy annál nagyobb tér jusson a kozmográfiai, a fizikai, a természetrajzi, a kémiai, a technikai, az ipari, a kereskedelmi, a társadalmi ismereteknek*. A természettudományok előretörésével, s a felfedezésekkel feltároló új ismeretek mennyisége, az új technikai és termelési eszközök sokasága eleve kiszorította COMENIUS tankönyvéből az elvont gondolati konstrukciókat, a valláserkölcsi nézeteket, nyelvi burokba öltöztető nyelvi képleteket. (Vö. BAKOS: Comenius tankönyvei: II. A Janua. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetek, 1964.) Nem véletlen, hogy COMENIUS természettudományos érdeklődése igen korán jelentkezett, s az sem véletlen, hogy egyik legkorábbi műve, a *Physicae ad Lumen divinum reformatae*

Synopsis (1633) kora tudományának színvonalán tárgyal természettudományos tételeket, s nyújt kora természettudományának eredményeit is regisztráló összefoglaló jellegű ismereteket. A szerző nagyon helyesen utal arra, hogy COMENIUS nem a szűkebb értelemben vett tudományos célból érdeklődött a természettudományok iránt, s ez a műve is jellegzetesen iskolai tankönyv. Már a *Janua*-ban új didaktikai fundamentumokra épített tankönyvet alkotott meg COMENIUS, s nem esetlegesen, nem szétszórva, hanem *organikus, szerves egységben nyújtja a reális ismeretanyagot*. Ezt a módszeres elvet és gyakorlatot fizikájában még tökéletesítette is, s az adatokat nemcsak regisztrálja, hanem világnézeti és pedagógiai szempontú kritikája mérlegére is teszi.

COMENIUS *Informatorium školy mateřské* (1632) című könyvével kapcsolatban a szerző igen sok új és hasznos ismeret sorakoztat fel. A művet részletesebben elemezni, s elhítheti velünk azt is, hogy COMENIUS nem véletlenül nagyon szerette ezt a művét, s nagyon elégedett volt koncepciójával is. (Vö. Ventilabrum, ODO I. 197.) Néhány valóban figyelemre méltó korrekciójára is érdemes odafigyelni. Helyes nézetet közvetít a szerző azzal, hogy azoknak a tanítását helyezi előtérbe, akik a *Haggaeus redivivus* (1632) comeniusi alkotást nem egyszerűen erkölcsprédikációnak, vagy éppen utopisztikus gondolatok, elképzelések tárházának tartják, hanem nagyon is a *realitások talajából nőtt és a realitások irányában ható programírásnak*.

Sajnos, kevésbé sikerült annak az útnak a megmutatása, amelyen egyre érlelődtek COMENIUS panszofisztikus nézetei, tanításai, bár a *Pansophiae praeludium*, illetőleg a *Pansophie prodromus* keletkezésével kapcsolatban a legújabb adatokat is felsorakoztatja, megszólaltatja. A magyar COMENIUS-filológia számára is fontos adatokat nyújt COMENIUSnak a szociálnusok („Bracia Polscy”) nézeteivel való vitájáról. Nagyon tanulságosak azok a felvetések is, amelyeket a *Dissertatio Didactica* (1637) keletkezésével és értékelésével kapcsolatosan olvashatunk e monográfiában. Valóban ez a comeniusi mű korában is nagyon hatott, és ellene és mellette szinte könyvtárnyi irodalom keletkezett már COMENIUS életében.

Hogy a részkutatások valóban használható adatait tartja számon a szerző, bizonyíték rá COMENIUS angliai útjáról, működéséről szóló fejezet. Az adatokat azonban nem szűrte meg eléggé, s a korabeli forrásokra nem támaszkodik. Sikeresnek értékeljük viszont azt a fejezetet is, amelyben COMENIUS reformtörekvésének összefoglalását tartalmazó s szépirodalmi eszközökkel megírt műve, a *Via Lucis* (1641–1642) leírását és értékelését nyújtja.

A szerző a külföldi nemzetközi szakirodalmat általában jól ismeri, annál inkább feltűnő, hogy a magyar adatokról nincs tudomása, illetőleg nem használja fel azokat.

COMENIUSNAK pedig sok köze volt hazánkhoz; a magyar tanügyhöz és a magyar politikához. A magyar szálaokról, összefüggésekről szóló értékes magyar forrásanyag nem ismerése, illetőleg fel nem használása eredményezi, hogy hiányérzetünk támad mindig, amikor ezekről az összefüggésekről, vonatkozásokról szól a szerző. Valóban reális képet fest BLEKASTAD COMENIUS elbengi működéséről és arról, hogy e soknyelvű környezet szinte ösztönözte COMENIUST arra, hogy foglalkozzék nyelvhasználati, nyelvtipológiai, illetőleg általános nyelvészeti vonatkozású kutatásokkal is. A *Methodus linguarum novissima* (1644—1647) hasábjain sok nyelvet (német, cseh, lengyel, litván, észt, lett, ó-porosz, szerb, kassub, lap) von vizsgálódási körébe, s nagyon részletesen szól a magyar nyelv nyelvtani rendszerbeli sajátosságairól is. Sajnáljuk, hogy a szerző arról sem tud, hogy COMENIUSNAK itt már magyar tanítványai is voltak.

Bennünket különösen érdekelt, *hogyan értékelik a szerző COMENIUS pataki tartózkodásáról, működéséről*. Sajnos, ezzel kapcsolatban újat nem mond, hiszen e korszakra vonatkozó legfontosabb forrásokat, köztük a magyar kutatók eredményeit egyáltalában nem ismeri, nem regisztrálja. Nem tudunk egyetérteni azzal az állításával sem, hogy COMENIUS életében a pataki évek csak „a praxis évei” voltak. A pataki évekkel kapcsolatban legfőbb forrása KVAČALA 1892-ben megjelent műve, illetőleg a magyar DEZSŐ LAJOS csak összefoglalásnak szánt dolgozata. (Dezső: J. A. Comenius in Ungarn, Pädagogische Blätter B. 12, 1882, S. 273—294.). A legújabb magyar eredményeket teljesen mellőzte. Ennek is tudható be, hogy a *pataki évekről szóló fejezet hiányos, és olykor hibás adatokkal, értelmezésekkel is szeptőlített*. SZENCZI MOLNÁR ALBERT szerepével kapcsolatban nem értünk egyet állításaival, valamelyik forrását félreértette. SZENCZI MOLNÁR ugyanis a pataki iskola életében nem játszott olyan nagy szerepet, ahogyan a szerző ezt véli. A Patakon alkotott műveket csak filológiailag írja le, s valójában csak alkalmi ismertetéseket nyújt róluk. Annak azonban örülnünk kell, hogy néhány érdekes eredőre, motivációra felhívja a figyelmünket. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból FIGULUS egyik magánlevelének bemutatása (501. l.). Nem tud a szerző arról, hogy a pataki tankönyvekben egészen új elgondolásokat, módszereket is beilleszt és felhasznál COMENIUS. Arról sem tud, hogy már a pataki *Janua* lapjain is megjelenik a kép, a rajz az ismeretek illusztrálására. Nem ismeri azt az adatot sem, hogy az *Orbis Pictus* előzménye, a *Vestibuli et Januae Lucidarium* Patakon is megjelent újabb töredékeit is ismerjük, s csak a HARTLIB-töredékről tud (vö. BAKOS: A Vestibuli et Januae Lucidarium pataki kiadásának újabb felfedezett töredékeiről. Az

Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 1966. 405. sz.) Nem tartjuk egyértelmű, pontos fogalmazásnak ezt a mondatát sem: „Komensky zeichnete selbst die Vorlagen der Bilder...” Erre vonatkozólag is vannak már forrásértékű dolgozatok (vö. ROBERT ALT: Herkunft und Bedeutung des Orbis Pictus, Berlin, 1970, BAKOS: Comenius és Vesalius. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 1961, 207. sz.). A *Gentis Felicitas* filológiájáról is kevés ismerete van. Csak egyetlen egy magyar adatra hivatkozok (vö. MAKKAI: Die ungarischen Quellen der Gentis felicitas. Archiv, XIX—2. 1960, S. 198—200.)

Számunkra komoly tanulságot jelent a szerző különben értékes műve abból a szempontból is, hogy a jövőben *többet kell idegen nyelven publikálnunk, és nem szabad véka alá rejtenuünk legújabb eredményeinket*. A szerző a különböző nemzetközi szakfolyóiratokban megjelent recenziókból már tudomást szerezhetett volna eredményeinkről. Az is zavaró számunkra, hogy a magyar adatokban sok a hiba, a szerzők nevét is sokszor eltorzítva találjuk a monográfia lapjain.

A legértékesebb és számunkra legfontosabb fejezetrészekre külön is fel kell hívunk a figyelmet. Nagyon jó képet kapunk arról, hogyan érlelődött COMENIUSBAN a *Consultatio Magna*, illetőleg a *Consultatio Catholica* eszméje, koncepciója. A monográfia lapjain olvasható értékelését igen hasznosnak, tanulságosnak tartjuk s úgy ítéljük, hogy a szerző újabbban megjelent dolgozatának (Grundzüge der Komposition der De rerum humanarum emendatione consultatio catholica des Comenius, Acta Comeniana 1969, 1. (XXV) 183—193.) felvetéseivel, értékeléseivel kiegészítve valóban használható adatokat kapunk e nagy comeniusi alkotás tanulmányozásához, vizsgálatához.

A magyar COMENIUS-filológia számára még inkább hasznos a szerző könyvének az a részlete, amelyben a *Clamores Eliae*-ből közöl részleteket, ANTONIUS ŠKARKA értelmezését is felhasználva. Különösen érdekelt bennünket ennek az autográf comeniusi írásnak XII. fragmentuma, amelyben a *magyarokhoz* (*Ad Hungaros*) szóló felhívását veti papírra. Általában e comeniusi írás filológiáját tekintve nekünk is nagy részt kell vállalnunk e mű ismertetésében, értelmezésében, mert ezzel COMENIUS magyarországi működésével kapcsolatos adatainkat is jobbjáthatjuk, kiegészíthetjük. De azt is meg szeretnénk jegyezni, hogy a magyar COMENIUS-irodalom már az 1890-es években tudott arról az írásról, s ismertetője méltán írhatta le, hogy e megmaradt füzetből fogalmat alkotásunk magunknak COMENIUS munkálkodásának módjáról, alkalmi gondolatairól, aphorisztikus jegyzeteiről. (Magyar Paedagogia, 1896. 31. l.; vö. még: Šbornik Hist. 1885. 301. l.).

A vázlatosan ismertetett monográfia nemcsak azért nyeresége a nemzetközi COMENIUS-irodalomnak, mert hatalmas tényanyaggal dolgozik, hanem azért is, mert arra fog ösztönözni bennünket, hogy új felvetéseink szelvényében revidéáljuk nézeteinket, illetőleg helytelenül értelmezett adatait jobbsítsuk. Különösen számunkra jelent ez komoly feladatot: a legújabb magyar kutatások eredményeit külföldi folyóiratokban is közre kell adnunk. A monográfia egyúttal arra is inspirál bennünket, hogy minél több adattal szolgáljunk egy olyan monográfia megírójának, aki vállalja COMENIUS utóéletének, hatásának regisztrálását, értékelését is. Egy ilyen monográfiára annál is inkább szükségünk van, mert nagyon ellentmondásos az a kép, amelyet COMENIUSRÓL kapunk éppen az összefoglaló

jellegű írásokban. Néha nagyon is modern és haladó COMENIUS-kép bontakozik ki egy-egy tanulmány lapjain, olykor meg-megjelennek olyan írások is, amelyek minden haladó vonást megtagadnak COMENIUSTÓL, s csak a teológus, a chiliasta, a pietista és a misztikus COMENIUSRÓL akarnak tudni.

Az ismertetett monográfia szerzője nem esik e végtelen álláspontok, nézetek hibájába: jó filológiai arányérzékkel regisztrálja adatait, de részletesebb, mélyebb elemzéstől, kritikai mérlegeléstől szinte tudatosan óvakodik. MILADA BLEKASTAD monográfiáját mindazok szíves figyelmébe ajánljuk, akik összefoglaló, teljes képet akarnak nyerni COMENIUS életútjáról, életművéről.

BAKOS JÓZSEF

D. LORDKIPANIDZE: JAN AMOSZ KOMENSZKY

ЯН АМОС КОМЕНСКИЙ. Tbiliszi, 1969. 445 lap.

A grúz főváros egyetemének professzora, a Szovjetunió Neveléstudományi Akadémiájának levelező tagja ebben a könyvében jó összefoglalását adja a COMENIUSRÓL eddig felkutatott ismereteknek. „COMENIUS azok közé a történelmi személyiségek közé tartozik — írja előszavában —, akik alkotásaikkal és a nép önzetlen szolgálatával hervadhatatlan érdemeket szereztek és nagy szeretetet vívtak ki maguknak”. (5. old.) Éppen ezért jogos, hogy őt a nevelés NEWTONJÁNAK, KOPERNIKUSZÁNAK, KOLUMBUSZÁNAK, a pedagógia atyjának és a népek tanítójának nevezik. A kissé patetikus hangú bevezetés után az első fejezetben a szerző áttekintést ad a 17. századi Európa gazdasági, társadalmi viszonyairól és azokról a jelentős tudományos eredményekről, amelyek különösen a filozófia és a természettudományok terén létrejöttek, s amelyek nagy hatással voltak nézeteinek alakulására. Különösen kiemeli BACONT, mint az empirikus materializmus megteremtőjét, akinek hatása különösen COMENIUS didaktikai koncepciójának kialakulásában játszott jelentős szerepet (például a szemléletesség elvének indoklása).

Majd felvázolja a szerző COMENIUS életét, megállapítva, hogy a nagy pedagógus életútja éppen olyan viharos, feszültségekkel teli és tragikus volt, mint a cseh nép története. „Mondhatjuk — írja —, hogy COMENIUS élete olyan tükör, amelyben világosan visszatükröződik a munkaszerető és tehetséges cseh nép története”. (39. old.). Ezt a termékeny életet, gazdag életművet tíz periódusra tagolva mutatja be D. LORDKIPANIDZE. Ezek között szerepel a magyarországi négy esztendő is,

amelyet a szerző így értékel: „ez a szakasz egyik legeredményesebb periódusa COMENIUS életének a gyakorlati pedagógia vonatkozásában éppen úgy, mint új jelentős tudományos-elméleti műveinek gazdagítása területén. COMENIUS gyakorlati és ezzel kapcsolatos elméleti tevékenysége lényegében a sárospataki iskolában bontakozott ki.” (66—67. old.) Részletesen beszél az „Orbis sensualium Pictus” keletkezéséről, s felsorolja azokat a műveket is, amelyeket itt írt.

A második fejezet COMENIUS világnézetének kérdésével foglalkozik. Az ezzel való részletesebb foglalkozást azzal indokolja a szerző, hogy a legnagyobb véleménykülönbség éppen ebben a kérdésben tapasztalható a szakirodalomban, ami a kutatók különféle filozófiai pozíciójából is származik. A témát a következő rendszerezésben olvashatjuk:

COMENIUS filozófiai nézetei: a) COMENIUS mint filozófus és gondolkodó, b) viszonya a filozófiai örökséghez, c) filozófiájának általános jellemzése, d) ismeretelméleti nézetei, e) filozófiájának panszofikus jellege.

COMENIUS társadalmi-politikai nézetei: a) COMENIUS társadalmi-gazdasági nézetei, b) politikai nézetei, c) terve az emberi társadalom egyetemes átalakításáról, d) nézetei a világbékéről és a házáról.

A harmadik fejezetben a szerző COMENIUS általános pedagógiai elveivel foglalkozva a következő kérdéscsoportokat vizsgálja: a gyermek mint a nevelés tárgya; a nevelés célja és feladatai; a természetesség és a népiség elve.

Az iskolára vonatkozó comeniusi tanítások kerülnek sorra a negyedik fejezetben, az alábbi